

ОПУБЛІКОВАНО:

Біблійна космогонія на тлі давньосхідних міфічних систем // Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. Вип. 10. – К., 2004. – С. 359–366.

ЛУЦЮК М.В.

БІБЛІЙНА КОСМОГОНІЯ НА ТЛІ ДАВНЬОСХІДНИХ МІФІЧНИХ СИСТЕМ

Симфонія людської історії як взаємовідносини людей з Богом (від повного слідування Божій волі до цілковитого нехтування нею) – головна тема книг ТаНаХу, відомого християнам під назвою Старого Завіту. Назва ТаНаХ є аббревіатурою, яка утворена з перших літер назв трьох біблійних циклів – Тора (Закон), Невіім (Пророки) та Ктувим (Писання). І найперший акорд цієї симфонії – створення світу – контактної зони Бога і людини, де Божа любов проявляється перш за все у наданні своєму творінню абсолютної свободи у виборі відповіді на цю любов.

Перша книга Тори – Берешит (у християнській традиції – Книга Буття)¹ [Бут.1: 1-31; 2: 1-21]² – величний Пролог людської драми, і саме цей Пролог протягом тисячоліть породжує дискусії в середовищі екзегетів, літературознавців, не кажучи вже про скептичне ставлення до нього науковців-природознавців. Біблійна космогонія і антропогонія вимагає від дослідників перш за все глибокого знання культурних, зокрема, літературних, давньосхідних традицій, адже Біблія, попри її богонатхненну суть, є літературним джерелом, котре укорінене в певний час і певну літературну стихію і несе на собі відбиток тогочасних літературних жанрів, смаків і уподобань, врешті, індивідуального стилю того чи іншого автора. Перед нами не науковий трактат (і марно шукати наукової картини створення світу з позицій сучасної фізики чи біології), не історична хроніка (марними також будуть спроби за біблійними даними відновити повну хронологію, і чим далі в глибину історії ми занурюємося, тим

¹ Назва “Буття” в українському перекладі з’явилася під впливом Септуагінти, як неавтентичний переклад грецької назви Γενεσις (“Народження”). Сама ж грецька назва спиралася на такі слова оригіналу: “Таке було походження (народження) неба й землі, коли сотворено їх” [Бут. 2: 4]. В оригіналі стоїть слово תְּדוּלִית (толдо́т), котре можна перекласти як “походження”, “народження”, “родовід” (пор. “генеалогія”). Отже, назва “Буття” виникла з підсумкового рядка оригіналу. В юдейському ж каноні книга називається за першим словом תִּשְׁבָּעַת (Берешит – “На-початку”). Згідно з давньою месопотамською традицією, тексти найчастіше називалися за першим рядком чи за першим значимим словом (саме так названі всі книги ТаНаХу).

² Біблійні тексти цитуються за найбільш автентичним на сьогодні україномовним перекладом, здійсненим чином братів-василіян у м. Римі (під орудою о. І. Хоменка) [Святе Письмо 1990]. У дужках подається загальноприйнята скорочена українська назва біблійної книги, потім її розділ, а після двокрапки – номер вірша.

більше символізму і поезії), а лише об'єктивне обрамлення, в яке вставляється божественне Одкровення істин про людські стосунки з Богом, про людську поведінку і долю у вічності.

На перших сторінках Біблії зустрічаємо вишукану оповідь про створення світу, де перед нами чітко окреслений образ Бога – єдиного, вічного, особистого, трансцендентного, всемогутнього.

І з перших віршів Книги Буття розмежовуються по-перше, релігійні вчення про Бога, про людину і про їхнє відношення до всесвіту, по-друге, факти, пов'язані з цим вченням, а також спосіб, яким ці факти викладені, тобто форми думки і мови, котрі вжито для вираження цих фактів. Останні можуть не відповідати об'єктивній грані факту, а лише літературним критеріям, вимогам думки автора і середовища, в котрому і для котрого він творив.

Давньоєврейські міфи творилися на тлі вже досить розвиненої на той час міфічної системи шумерів і вавилонців. Кочові семітські племена (наука цим терміном об'єднує фінікійців, сирійців, євреїв, що називали себе ізраїльтянами) досить тісно спілкувалися з етносами Месопотамії, більше того, вони самі є вихідцями з цієї території, а сам етнонім “євреї” походить від “іврім” – “ті, що перейшли” (з того боку Євфрату). Мається на увазі перехід єврейського племені під проводом Авраама з Месопотамії на узбережжя Середземного моря, в землю Ханаанську. Крито-мікенські купці називали їх фінікійцями (“червонуватими”). Відмежування євреїв від давньосхідного світу починається з заперечення міфічного укладу вавилонців як найголовнішого представника регіону. Вавилон у ТаНаХу проголошується як скопище найстрашніших гріхів, а саме слово стає згодом взагалі синонімом гріха і язичництва взагалі.

В основі давньоєврейської релігії лежить кардинально інше світобачення, ніж у попередніх (чи паралельних) культурах, особливий, ні на що не схожий в межах Давнього світу тип міфології. І в центрі цього нового світобачення – ідея єдиного Бога, розуміння його як чистої духовності і морального абсолюту, і при цьому Бог не є лише абстракцією, холодним началом, а живою Особистістю, досконалою у своїй повноті.

Автор Біблії не закреслив, не проігнорував давньосхідну традицію, а вміло використав її, вклавши в уже відомі древнім людям поняття всі революційні на той час істини і, перш за все, ідею монотеїзму. Автор Біблії повинен був замінити ці погляди істинними з релігійної точки зору, але при цьому він не міг не рахуватися з загальнопоширеними ідеями і термінологією. Те, що в старих уявленнях є тільки наївним, але нешкідливим засобом зображення і опису світу, зберігається, і воно доповнюється новою релігійною істиною.

З жанрової точки зору перші розділи Буття можна розглядати як своєрідну космогонічну поему, написану ритмізованою прозою. Жанр космогонічного епосу є типологічно спорідненим для багатьох близькосхідних та середземноморських культур. Та попри всі подібності тим контрастніше виступає кардинальна відмінність біблійної космогонії від усіх інших. Особливо наочним є співставлення з вавилонською космогонічною поемою “Енума еліш...” (“Коли вгорі...”).

Згідно з вавилонськими міфами світ і боги походять з одного й того ж джерела, одного й того ж першоелемента. Цей першоелемент – вода, і складається він з двох божественних істот: чоловічої – Апсу (підземна вода) і жіночої – Тіамат (море):

*Апсу первородний, всесотворитель,
Прамати́р Тіамат, що все породила,
Води свої мішали докупі.*

[Коли вгорі 1991; с.152]

Від них народжуються боги, в тому числі і бог-творець.

Згідно з Берешит Бог єдиний, Він поза першоелементом і передує йому: це сам Бог дав буття першоелементові. “Створення із нічого” (“ex nihilo”) – це поняття новаторське для давньосхідної традиції. Таким чином першоелементові відводиться роль простого будівельного матеріалу, але автор зберіг ідею про те, що саме вода є головною складовою частиною першоелемента, і відповідно, залишає також назву “техом” (океан), що відповідає вавилонському Тіамат, щоб підкреслити, що славнозвісна Тіамат – первинне море – була не більше ніж нерозумною субстанцією. В біблійній оповіді немає нічого, що б нагадувало про боротьбу творця з першоелементом. Бог діє виключно через творчу силу слова. Саме через Слово енергія Творця передається світові, природним стихіям, землі і воді, а ті вже самі продукують рослинне і тваринне життя: “Бог сказав: “Нехай земля зростить рослини: траву, що розсіває насіння, і плодови дерева, що родять плоди з насінням, за їхнім родом на землі.” І так сталося. І вивела земля з себе рослини: траву, що розсіває насіння за своїм родом, і дерева, що родять плоди з насінням у них, за їхнім родом” [Бут. 1:11-12].

Як і у вавилонській поемі, створення світу починається з Безодні (Тіамат, шумерська Намму, єгипетський Нун, грецький Хаос). Безодня (תַּהוֹמִים – “техом” – слово, споріднене з вавилонським “тіамат”) – це водяний хаос. Однак тут безодні передує Єдиний Бог, що творить світ з самого себе, з повноти своїх творчих сил. Відкинуті мотиви космогонічного шлюбу. Залишилася лише потенційна згадка про Тіамат у вигляді біблійної безодні, але абсолютно відкинуто натуралізм, властивий

для язичницької міфології, будь-які риси зооморфізму і антропоморфізму. Космогонія вперше постає абсолютно вільною від теогонії. Крім того, несвідомому процесові народження світу із первинної безодні, космічного яйця протистоїть Творіння як духовний акт – акт Божественної Волі, Розуму і Любові.

Бог-творець (у шумерів Енліль, у вавилонців – Мардук) бореться проти прабатьків і вбиває їх:

Апсу приснав він сном тихоплинним,

Закляк незрушно poradник Мумму.

Ейя перев'яз зняв, зірвав тіару -

Апсу сяйвом оволодів він.

Апсу скував і віддав його смерті.

[Коли вгорі 1991; с.153] .

Потім з їхніх тіл бог-творець створює світ. Тіло Апсу утворює світ підземний, Тіамат розсічена навпіл, і верхня частина формує небесне море.

Автор Берешит відкидає мотив космогонічної сутички і в звичних для сучасників термінах підводить до головного: різні частини світу (небесне море, небесний звід, океан, піднята з води земля) – не шматки вбитих божеств, а творіння, що викликані до життя божественною силою з первинної речовини, яка цією ж силою створена.

В “Енума еліш...” Сонце (Шамаш) і Місяць (Сін, Наннару) обожествляються і виконують складну астрологічну функцію:

...Зорі-планети, подоби богів, сотворив він...

[Коли вгорі 1991; с.165] .

В Берешит нічого не говориться про дійсні розміри світил і про їх реальне положення в просторі. Головне для автора – підкреслити їхню залежність від Бога. Вони не божества, а світила, тобто просто світильники. Щоб запобігти двозначності, автор не називає ні сонце, ні місяць звичними іменами, оскільки це імена божеств, і використовує незвичні вирази: “світило велике, світило менше”. Їхні функції не ускладнені ніяким астрологічним наповненням.

Наречення імені у вавилонській поемі часто згадується разом із творенням. В філософії древніх ім'я мало величезну вагу, являло дещо реальне, внутрішньо пов'язане з сутністю речей. “Отримати ім'я” – майже те ж саме, що “існувати”. Крім того, ім'я – це магічна зброя: той, хто знає ім'я, має владу примусити до чогось, підкорити собі означені цим ім'ям річ чи особу.

Не можна було обійтися і без наречення імен різним творінням у Біблії. В першій оповіді сам Бог дає імена дню, ночі, небу, морю, землі. Отже, Бог є творцем і владикою внутрішньої будови речей. В другій оповіді людина нарікається іменем Адам (від “адама” – “взятий з глини”, причому, з червоної глини, що є натяком на червоний колір крові). Адам, в свою чергу, дає імена тваринам і жінці: це говорить про те, що він розумний і вміє проникати в природу істот і має над ними владу, але не вдається для цього до магії.

Створення людини – справа особливої ваги. В “Енума еліш...” цьому актові передує рада поміж богів, які приймають рішення. Потім бог-творець створює людину з крові вбитого божества:

*...Кров зберу я, зміцню кістками,
Створю істоту, назву "людина"...*

[Коли вгорі 1991; с.168] .

В деяких текстах разом з кров'ю або окремо згадується глина.

Оскільки той факт, що боги зібрались на раду перед створенням людини, показує, наскільки значний цей акт і наскільки велика гідність людини, біблійний автор зберігає цю ідею, однак, надавши їй монотеїстичного сенсу. Ми бачимо Бога, який радиться сам із собою (чи з ангелами, тому дієслово стоїть у множині) і вирішує створити людину.

Космогенез постає як сходження від нижчого до вищого, від неорганічної матерії – до органічної і до вищого творіння – людини. При цьому Бог не виступає як деміург, майстер, котрий, подібно до гончаря (як єгипетський Хнум), формує виріб власними руками, завдяки фізичним зусиллям. Тут, у біблійному тексті, підкреслюється духовність процесу Творіння – через волевиявлення Господа, виражене словами ”Нехай буде так!”: “І сказав Бог: “Нехай буде світло!” І настало світло” [Бут. 1:3] тощо.

Вперше саме в біблійному тексті творіння Людини постає вищою усвідомленою метою Творця, а не як підручний засіб для полегшення участі богів. “Тоді Господь Бог утворив чоловіка з земного порошу та вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою” (2:7). В оригіналі скрізь замість слова “людина” – ха-адам – з визначеним артиклем, одне з позначень людини, яке лише пізніше буде вживатися як власне ім'я. Вираз “із земного порошу” підкреслює зв'язок людини з природним світом: людина – дитя землі, дитя природи (в цьому сенсі біблійний текст не суперечить даним природознавства). Але біологічна істота стає людиною лише після того, як отримує Божественне дихання – свідомість, духовність. Таким чином, в людині органічно поєднуються тілесне і духовне, природне і надприродне; саме їй дане мовлення і

здатність давати імена усім живим істотам [Бут. 2: 20]. Це, до речі, не суперечить еволюційній теорії, оскільки перед тим, як отримати дихання, людина як істота біологічна могла пройти багатоміліметровий шлях природного відбору, адже говорить біблійний текст про те, що один день у Бога рівний тисячі років (тобто, це певний величезний проміжок часу у людському вимірі, але не в Божому – бо Бог понад часом і простором).

Задумавши своє найкраще і найдосконаліше творіння, Господь промовляє: "... сотворімо людину на наш образ і на нашу подобу..." [Бут. 1: 26]. До кого звернемо це "сотворімо"? Навряд чи правомірно вбачати тут певні релікти політеїзму, адже далі однозначно говориться: "І сотворив Бог людину на свій образ..." [Бут. 1: 27]. Сумнівним є також те, що промовляє він це, звертаючись до ангелів (про них текст не говорить нічого). А чи не можна углядіти у цьому зверненні до самого творіння – Людини, котра повинна, відповідаючи на Божественний імпульс, створити саму себе? Це вищою мірою співвідноситься з ідеєю свободи волі, що є такою важливою в текстах ТаНаХу.

"На образ і подобу Бога" – у цьому суть біблійної антропології і кардинальна її відмінність від попередніх (і сусідніх) антропологічних передань. Адже сфера Божественної подоби і монотеїзмі не має на увазі зовнішній, тілесний образ людини, бо сам Бог – чиста духовність. Йдеться саме про сферу духу, котра тільки й є сферою людської богоподібності. Вона стосується рівня людського розуму і свободи волі (тобто свободи вибору між добром і злом). Бог створив людину розумною, вільною і здатною до творчості і самовдосконалення.

Особливе ставлення до людини підкреслюється тим, що Людина (Адам) поміщена в особливий райський сад – Ган Ейден (Сад Блаженств), Едем (сам його опис і уявлення про нього, можливо, сягає шумерської міфічної країни Дільмун). Едем постає як метафора блаженного незнання і одночасно переходу від незнання до пізнання, до розмежування Добра і Зла. Саме тому тут росте символічне дерево Пізнання – Ец-ха-Даат (біблійна варіація світового дерева), з якого Людині заборонено їсти плоди – з метою огородити його від небезпечного знання (древній мотив табу, який неминуче припускає його порушення). Тут, в Едемі, буде створено жінку як партнера і супутника чоловіка і розгорнеться знаменита історія гріхопадіння перших людей – історія переходу від незнання до знання.

Стало традиційним, починаючи з Септуагінти, перекладати слово, яке означає те, з чого була створена жінка, як "ребро", у багато мов увійшов вираз "Адамово ребро" (можливо, на оповідь про походження жінки з ребра чоловіка вплинула шумерська легенда про зцілення в райському саду бога Енкі). Однак в оригіналі слово צלצ ("цела") може бути перекладене і як "ребро", і як "грань" ("сторона", "бік"), і як "частина". Таким чином,

мова, можливо, йде про відділення жіночої “частини”, жіночого начала від чоловічого, які були з’єднані в первісному Адамові. Не випадково ж і початкова оповідь про цілісне творіння Людини в першому розділі Книги Буття містить натяк на те, що первісна Людина була створеною одночасно чоловіком і жінкою: “І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх” [Бут. 1: 27]. Це перекликається з грецькою легендою про андрогінів, які також мали у собі чоловіче і жіноче начало.

Історія гріхопадіння – це ще одне важливе начало – початок досвіду Добра і Зла. Це перше випробування людини, перша перевірка великого, але й небезпечного дару, котрим вона наділена, – свободи волі, свободи вибору. На порозі Едемського саду з’являється змії – Нахаш: “З усіх же польових звірів, що їх сотворив Господь Бог, найхитріший був змії” [Бут. 3: 1]. Лише згодом багатомілітарна культура ототожнить цього змія з сатаною – антиподом і антагоністом Бога. Змії як спокусник обраний не випадково, як не випадкове й те, що проводирем спокуси є жінка. Змія в багатьох язичницьких культурах виступає як символ магічних сексуальних культів, пов’язаних з плодовитістю (так, у єгиптян змія була священною твариною богині плодовитості Рененунет та Ісіді). Тому і гріхопадіння описане як певне падіння в язичництво. Люди, після того, як згрішили, відчули сором. Це ще раз підкреслює зв’язок між гріхопадінням і чуттєвістю. Однак суть гріхопадіння не лежить у сфері сексуальності, гріхопадіння – відкриття Зла (гріх полягає у тому, що Змієві довірилися більше, ніж Богові), усвідомлення своєї смертності і конечності, початок самопізнання.

Притчею про гріхопадіння завершується передісторія людського роду і починається його справжня історія – драматична боротьба Добра і Зла, і в першу чергу в душі людини. Гріхопадіння, котре принесло у світ негативне начало, є разом з тим позитивним по суті: воно відкрило людині саму себе, її силу і слабкість, і привело світ до усвідомленого, вистражданого Завіту з Богом.

Саме після гріхопадіння жінка отримує своє ім’я Хавва (Єва) – “та, що дає життя”. Події в Едемі і вигнання з нього можна розглядати як першу спробу укласти Завіт між Богом і людьми, яка завершилася невдало. Подальша історія мислиться як поступове обретіння істинного Завіту – через падіння, через поширення зла і його подолання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С.С.* Древнееврейская литература // История всемирной литературы: В 9 т: Т.1. – М.: Высшая школа, 1983. – С.271–302.

2. *Коли вгорі...* Поема про сотворіння світу // На ріках вавілонських: 3 найдавнішої літ. Шумеру, Вавілону, Палестини / Упоряд. М.Н.Москаленко. – К.: Дніпро, 1991. – С. 152–177.
3. *Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – К.: Україна, 1995. – 429 с.
4. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту* / Пер. о. І.Хоменка – Рим, 1990.
4. *Фрэзер Д.Д.* Фольклор в Ветхом Завете. – М.: Политиздат, 1989. – 542 с.
6. *Щедровицкий Д.* Введение в Ветхий Завет. Книга Бытия. – М.: Теревинф, 1994. – 288 с.